

SIK DOMONKOS¹ – NYILAS MIHÁLY – RÁCZ ANDREA² –
SZÉCSI JUDIT³ – TAKÁCS ERZSÉBET – ZAKARIÁS ILDIKÓ

KONTINGENS SZOLIDARITÁS – ELEMZÉSI SZEMPONTOK A KÉSŐ MODERN SEGÍTÉSI INTERAKCIÓK VIZSGÁLATÁHOZ (1. rész)

A tanulmány célja, hogy képet alkossunk a késő modern segítési interakciókat jellemző kontingenciákról. Értelmezésünk szerint ezen esetlegességekkel való sikeres, illetve kudarcos megküzdés mintázatai, túlmutatva a konkrét segítési interakción, egyúttal a szolidaritás normatív kereteit (rászorultság, érdemesség, kötelezettségek, adekvát segítési módok) is kijelölik általános szinten. Ebben az értelemben konstitutív szerepet játszanak a szolidaritási elvárások és gyakorlatok újratermelődésében. A tanulmány terjedelmi okokból két részre oszlik: az alábbi, első felében a jóléti állam előtt álló kihívásokat, a szociális munka kortárs gyakorlatait, a szekértelem és eldologiasodás, valamint a kockázattársadalom hatását tekintjük át.

Bevezetés

A késő modernitás szociológiai diskurzusaiban közhelynek számít a megállapítás, hogy a társadalom szerkezetét érintő olyan alapvető változások, mint az új típusú kockázatok megjelenése (Beck 2003), a poszttradicionális rend kialakulása (Giddens 1991), a globális hálózati kapitalizmus dominanciája (Castells 2010a), az információ logikájának nivelláló hatása (Lash 2002), az élet gyorsulásának fokozódása (Rosa 2010), különbözőképpen bár, de egyaránt korszakhatárra utalnak. Ahogy a modernitás hajnalán, a vallási-metafizikai világgép háttérbe szorulásával új alapokra helyeződött a társakhoz, önmagunkhoz és a világhoz való viszony, úgy tűnik e szerkezeti átalakulások következtében egyre inkább elkerülhetetlennek egy hasonló paradigmavál-

¹ A tanulmány a Szolidaritás a késő modernitásban c. kutatás (FK 129138) elméleti alapjait mutatja be.

² A tanulmány megírását az MTA Bolyai János Kutatási Ösztöndíj, az Információs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-4 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja, valamint a 'Mobilitás és immobilitás a magyar társadalomban' c. kutatás keretében az MTA Kiválósági Együttműködési Program Mobilitás Kutatási Centrum projektje támogatta.

³ A tanulmány megírását a 'Mobilitás és immobilitás a magyar társadalomban' c. kutatás keretében az MTA Kiválósági Együttműködési Program Mobilitás Kutatási Centrum projektje támogatta.

tás. E sokrétű változás megértéséhez az alábbiakban a társadalmasodás egy alapvető dimenziója, a szolidaritás felől közelítünk.

Egy hasonló átmeneti időszakban, több mint száz évvel ezelőtt, Durkheim azért választotta a szolidaritás fogalmát az átfogó változások elemzésének kiindulópontjául, mert ezzel arra az elemi kötésre kérdezhetett rá, ami egyben tartja a társulásokat (Durkheim 2001). Hobbes óta tudjuk, hogy magától értetődő közös metafizikai-vallási alapok híján nem egyszerűen a társadalmi integráció mikéntje, hanem a társulás maga is kérdéses: ahhoz, hogy társadalmak létezzenek a modernitásban, mindegyiknek olyan alapra van szükség, ami stabilizálni képes az együttműködést (Hobbes 1999). Szemben Hobbesszal, és számos kortársával (így például Tönnieszel, vagy Spencerrel), Durkheim világosan látta, hogy ezek az alapok nem lehetnek pusztán az autonómként elképzelt, modern szubjektumok szerződésbe foglalt közös akaratának a kifejeződései. Ha más nem is, de maga a szerződések betartásának köteleme mindig egy kognitív és affektív elemeket egyaránt magába foglaló morális bázisra támaszkodik. A szolidaritás fogalma erre a társadalomelméleti kihívásra kínál megoldást: nem csupán egy modern integrációs mechanizmus (mint a szerződés), hanem – a másikért való felelősségvállalás, metafizikai-vallási dogmáktól független motivációs bázisként – egy morálfenomenológiai kategória is.

A szolidaritás kulcskérdése ennek megfelelően úgy fordítható le, hogy mi az az ok, amiért hajlandók vagyunk a saját szükséglet- és vágykielégítésünk szempontjait ideiglenesen háttérbe szorítva, egy olyan – meghatározott elvek alapján kiválasztott – csoportért erőfeszítéseket tenni, melynek tagjait személyesen nem feltétlenül ismerjük,⁴ továbbá melytől közvetlen ellentételezést nem feltétlenül várhatunk. Ezek a kitételek egyaránt fontosak ahhoz, hogy lehatároljuk a szolidaritás kereteit. A szolidaritás mindenekelőtt feltételezi az autonóm döntést, még ha csak áttételesen is: akár közvetlenül fejeződik ki, akár intézményi vagy politikai közvetítéssel, ugyanúgy, ahogy megadható, egyúttal vissza is vonható.⁵ Ennek megfelelően, a folyamatos revízióknak való kitétsége okán, állandó küzdelem folyik motivációs bázisa fenntartásáért és irányításáért. Ennek különböző formái képzelhetők el: a konkrét, személyükben ismert mások esetében például a közös életvilág naturalizált normatív rendje irányadó (ilyennek tekinthető például a családi viszonyok esetében a szeretet); az univerzális, általános másik esetében az emberre vonatkozó egyetemes erkölcsi megfontolások; virtuális közösségek (pl. nemzet) esetében pedig az azonosság vagy kölcsönösség logikáján alapuló, exkluzív kollektív identitást kifejező érzületek. Az eddigiekből következik, hogy a szolidaritás kérdése nem csupán az integráció és a morál, hanem egyúttal a tudás léthelyzethez kötöttségének, és a valóság politikai konstrukciójának problematikájától is

⁴ E kitételekre amiatt van szükség, hogy a szolidaritást megkülönböztessük a privát szférát szervező primer kötésektől (pl. empátia). Míg az utóbbiakat közös interakciókban formálódó személyes érzelmi bevonódás jellemzi, addig az előbbi akár ezek hiányában is fennálló, virtuális közösségekre vonatkozik.

⁵ Természetesen, mint minden autonóm döntés, ez sem független a nyilvánosságban formálódó és a szocializáció során elsajátított értékektől. Ennek megfelelően, ahogy erre a későbbiekben kitérünk, a szolidaritás működésének egyik központi terepeként tekintünk az alapjául szolgáló értékek formálódásáért felelős folyamatokra.

elválaszthatatlan (Mannheim 1999). Az a morális rend, ami egy szolidaritási paradigmát fenntart, különböző tudásszociológiai pozíciókban lévő cselekvők, érdekkonfliktusoktól korántsem mentes, viszont szükségképpen közös valóságértelmezési folyamatában formálódik.

A szolidaritás napjainkban zajló paradigmaváltását e folyamatokon keresztül igyekszünk feltárni. Annak eredünk nyomába, hogy azon hétköznapi interakciókban, melyekben potenciálisan vagy ténylegesen megidéződnek a szolidaritás tétjei, mit kezdnek ezzel a cselekvők. Milyen döntéseket hoznak a *cselekvések szintjén*, amikor valaki részéről elvárásaként fogalmazódik meg velük szemben az, hogy szimbolikus vagy materiális erőforrásaikból, mások vagy mások egy csoportja érdekében áldozatokat hozzanak. Továbbá milyen választ adnak azokra a kérdésekre, hogy pontosan kik iránt, milyen helyzetekben és módon tartoznak felelősséggel, és várhatnak el hasonlót. Ahhoz, hogy empirikusan megragadhassuk azon helyzeteket, melyekben a szolidaritás tétje megidéződik, világos kritériumokra van szükség. A saját erőforrások másvalaki javára történő átcsoportosítására – a szolidaritási hálózatok mellett – a társas interakciók többféle formájában egyaránt sor kerül. Egyaránt ilyennek tekinthetők azon helyzetek, amikor valaki más utasításainak engedelmeskedünk (hatalom, uralom), vagy amikor valamilyen ellenszolgáltatásért cserébe mondunk le tulajdonunkban lévő materiális vagy szimbolikus jószágról (piac). Első lépésben az ezektől való lehatárolással juthatunk közelebb a szolidaritás operacionalizálásához: olyan interakciókat keresünk, melyek során a pusztá engedmességtől és közvetlen cserétől egyaránt függetlenül teszünk erőfeszítéseket, egy közvetlen ismerősi körünkön túli csoport érdekében.⁶ Ezek nem mások, mint a tág értelemben vett segítségi helyzetek. Az ideáltipikus segítségi interakciókat az jellemzi, hogy az egyik fél (a segítő), egy másik fél (a segített) szükségleteihez igazítja cselekvőperspektíváját, társa feltételezett igényeit, az arra kijelölt értelmezési keret (segítségi diskurzus) alapján igyekezve azonosítani és kielégíteni.

Természetesen arról nincs szó, hogy az empirikus segítségi helyzetekben ne juthatnának szerephez az uralom, hatalom vagy a csere mechanizmusai. Elég csak arra gondolni, hogy az korántsem magától értetődő, hogy kinek a feladata a társadalmi illetékesgű szenvedések és szükségletek, továbbá az adekvát beavatkozás meghatározása. Az esetek jelentős részében éppen ezért a segítség a hatalmi és piaci dimenziókkal együtt alkot valamiféle kombinációt. Ugyanakkor szemben az erőforrások átruházásának tisztán hatalmi és piaci folyamataival, a segítségi helyzetekben, ezek mellett felbukkan egy a saját vagy kikényszerített érdektől egyaránt független, vagyis önkéntes mozzanat is, kijelölve a másik javára irányuló cselekvésracionális dimenzióját. Ennek megléte esetén elkerülhetetlenül megidéződnek a szolidaritás morális tétjei is: a segítség soha nem maradhat diffúz, azt óhatatlanul konkretizálni kell, és ennek során döntést hozni a tekintetben, hogy pontosan ki, kinek, milyen formában és mértékben köteles azt nyújtani. Ahogy mozgásba lendülnek és a tényleges cselekvés szintjére lefordítódnak az egyébként hallgatólagos morális rendek, úgy dől el az is, hogy mikor találko-

⁶ A cselekvőperspektíva e negatív lehatárolásával elejét vehetjük az altruizmusmal kapcsolatos vitáknak: a szolidaritás háttérben egyaránt meghúzódhat valamiféle együttérzés, vagy egy elképzelt közös érdek.

nak a segítségi diskurzus keretei között segítők és segítettek valóságértelmezései, mikor jönnek létre félreértések, vagy szorulnak ki az egyik fél szempontjai. Annak vizsgálata, hogy miként zajlanak le egy adott történeti konstellációban a segítségi folyamatok, és ennek következtében a szolidaritás milyen paradigmája kerül fenntartásra, empirikus tisztázást igényel. Az alábbiakban egy ilyen vizsgálódás megalapozása céljából arra teszünk kísérletet, hogy néhány olyan folyamatot áttekintsünk, ami kitüntetett szerepet játszik a segítségi helyzetek keretezésében.

A segítségi interakciókban újratermelt szolidaritás napjainkban zajló paradigma-váltása az integráció, morál, valóságértelmezés, politika és gazdaság szintjén lezajló változásokat egyaránt átölelő modernizációs folyamatok tágabb perspektívája felől érthető meg. Minthogy a szolidaritás e változások metszetében helyezkedik el, ezért tisztázásához elengedhetetlen, hogy mindezekről egy előzetes képet alkossunk. Ugyanakkor az is világos, hogy e folyamatok átfogó áttekintése meghaladja jelen vállalkozás kereteit, így egy kiemelt területre fókuszálva próbáljuk rekonstruálni a segítségi helyzeteket keretező modernizációs folyamatokat: az állami társadalombiztosítási rendszer térnyerésének és visszaszorulásának okait és következményeit próbáljuk áttekinteni. A szolidaritás modern paradigmájának megkülönböztető sajátossága az állami szerepvállalás megjelenése. Ez egyaránt magával vonta a segítségnyújtás részben piaci logikán alapuló, részben alapjogokhoz kötött, szakértők által működtetett intézményekre való delegálását. E folyamat során a szolidaritás paradigmájának szerzőjévé egyrészt az állam lép elő, fenntartva magának a jogot, hogy a nyilvánosság és a politika terében határozza meg a rászorultság kritériumait, valamint a segítségre fordított erőforrások mértékét. Másrészt a tudományos diskurzusokra támaszkodó szakértők szerepe is meghatározóvá válik, amennyiben ők hivatottak a társadalmi segítségnyújtásra méltó szenvedések mibenlétét, valamint a segítség adekvát formáit meghatározni. Ilyenformán a segítséssel összefüggő morális kérdések egy a hatalmi-piaci-tudományos diskurzusokat egyaránt magába foglaló erőterbe ágyazódnak, melynek különböző szintjei előzetes elemzést igényelnek.⁷

Az alábbi írás egy két részre bontott tanulmány első felét tartalmazza. Első lépésben a társadalombiztosítási rendszer napjainkban is zajló átalakulását járjuk körbe. Ahogy az állami szerepvállalás megnövekedése magával vonta a közösségi és családi szolidaritási hálók átalakulását és sok esetben meggyengülését, úgy a társadalombiztosítási rendszer fragmentálódása kérdésessé teszi ezek ismételt megjelenését, ill. új (pl. civil vagy piaci) szereplők térnyerését. Kérdéseink ebben a fejezetben egyrészt arra vonatkoznak, hogy milyen belső és külső hatások játszanak közre a jóléti állam korlátozott kiépülésében, valamint lebomlásában (1). Másrészt arra, hogy milyen hatása van a szociális munka intézményeire e feszültségekkel teli folyamatnak (2). Második lépésben a szolidaritás szakértői jellegét biztosítani hivatott tudományos diskurzusok

⁷ Természetesen a domináns szereplővé előlépő állam mellett a modernizáció során mindvégig megmaradnak a privát, civil és egyházi szereplők is, melyek korántsem biztos, hogy magukéva teszik a hivatalos szolidaritási paradigmát. Alternatív szempontok szerint eljárva, komplexen vagy kritikai szerepet is betölthetnek. Ennek pontos feltérképezése jelöli ki az empirikus kutatások egyik központi tétjét.

szintjén lezajló folyamatokat vizsgáljuk. Ezek egyik dimenzióját a biopolitikai komplexum expanziója alkotja: a tudomány nevében az életre egyre aprólékosabb normalizáló tekintet vetül, kijelölve és hatalmi potenciálként alkalmazva a segítség kereteinek standardjait (3). Másik dimenzióját a szakértői tudással szembeni bizalom megingása jelenik meg: utat nyitva a vallási dogmákon, kitalált hagyományokon és ezoterikus tanokon alapuló segítségnyújtási formáknak (4).

A tanulmány soron következő számban megjelenő folytatásában, a gondolatmenet harmadik lépésében a társadalombiztosítási rendszer működése szempontjából kiemelt szerepet betöltő politika és nyilvánosság terét érintő változásokat tekintjük át. A hagyományos jobb- és baloldali politikai választóvonal helyett egyre inkább a lokális és globális közti konfliktus válik meghatározóvá, világszerte felerősítve az e konfliktusra adott populista-újnacionalista ideológiákat. Ezek a szolidaritás szempontjából egy kizárási logikát érvényesítenek, a nemzetközösség tagjaira, és nem ritkán azon belül is az érdemesekre korlátozva a segítendő körét (5). Ennek ellenpontjaként, elsősorban a civil szférában jelentek meg a szenvedés és trauma közvetlen tapasztalataira támaszkodó szolidaritási diskurzusok. Ezek a nemzeti hovatarozástól független, rászorultsági szempontok alapján szerveződő, inkluzív transznacionális válaszokat sürgetnek (6). A politikai tér átalakulásának további dimenziója, magának a nyilvánosság technikai hátterének a megváltozása: az információs társadalom korában egyszerűen igaz az, hogy minden tapasztalat, így a félelmek és az együttérzés is egy mediatizált szűrőn át kerülnek közvetítésre. Ez egyszerűen tesz lehetővé korábban nem látott terjedést, miközben beszűkíti a narratív értelemképződés, vagyis az érdemi viták terét (7). Az újnacionalista-populista és univerzális áldozatiság versengő narratívái egyaránt ebben a korlátozott térben mérettetnek meg.

Negyedik lépésben a szolidaritás aktorainak fenomenológiáját tekintjük át. A szociális állam lebomlása, a politika terének globalizáció hatására történő átalakulása, valamint a szakértői intézmények szerkezetváltozása ugyan önmagában is nagy hatást gyakorol a cselekvőperspektívák formálódására, azonban önmagában nem határozza azt meg. Mindezek mellett a késő modernitásban – a társadalmi nagycsoportok és a közös tradíciók feloldódásából fakadóan – individualizálódás fokozódásával számolhatunk. Ennek közvetett hatása, hogy a másíkról az énre irányítja a figyelmet, akár a segítség tárgyairól, akár potenciális segítőkíróról van szó, továbbá bizonytalanná teszi ennek kereteit (8). Sajátos módon e folyamatot kiegészíti a kiszolgáltatottság új formáinak expanziója: akár a hálózati kapitalizmus által a munkavállalóra terhelt flexibilitásra, akár a globális kapitalizmus peremvidékein megfigyelhető totális függőségre utalunk, egy autonómiájában korlátozott, vagy attól egyenesen megfosztott ágens képe villan fel. Az ilyen értelemben saját időtől, vagy erőforrásoktól megfosztott, végső soron saját létfeltételei újratermelésének börtönébe zárt cselekvő esetében a másik érdekére irányuló tevékenység tere strukturális okokból szűkül minimálisra (9).

Mindezek áttekintését követően lehetőségünk nyílik kijelölni azokat a válaszutakat, melyek az átalakuló késő modern szolidaritás előtt állnak. Ennek legalapvetőbb sajátossága egy kiszámítható paradigma felbomlása, és ezzel összefüggésben a szolidaritás esetlegességének megnövekedése. A segítési interakciókat alapértelmezésben

többdimenziós szolidaritási kontingencia terheli meg: attól függően beszélhetünk adekvát segítségnyújtásról, hogy sikerül-e a különböző dimenziók mentén támadó kihívásokat kezelni.

1. A jóléti állam előtt álló kihívások és a lehetséges válaszok

A 20. század végén az Európai Unióban teret nyert az a megállapítás, hogy a 2. világháború után kialakított jóléti rendszerek működésének feltételei fél évszázad elteltével gyökeresen megváltoztak, és így a korábbi elvek és szerkezeti keretek között működő jóléti állam egyre inkább diszfunkcionálissá válik, és képtelen az új problémák kezelésére. Az ötven évvel ezelőtt az ipari társadalom körülményei által meghatározott jóléti rendszerek stabil munkaerőpiacon és stabil családokon alapultak. A 20. század végére nyilvánvalóvá vált, hogy egyszerre mondott csődöt mindkettő. A munkaerőpiac régebben biztosította a munkaképes korú férfiak teljes foglalkoztatását és jól fizető állásokat a tömegtermelő „szabvány munkásoknak”. Ma népes lakossági csoportok sorsa a munkanélküliség és a tartós társadalmi kirekesztődés. A tradicionális család gyengülését mutatja a válások, az egyszülős családok számának növekedése, az új együttélési formák terjedése és a termékenységi ráta csökkenése. Mindezek jelentősen hozzájárulnak a szegénység növekedéséhez és a család „gondozó kapacitásának” gyengüléséhez. A munkaerőpiac és a család változásaival olyan kötelezettségek hárulnak az államra, amelyek ellátására képtelen. Ezen kívül véget ért a tartósan magas növekedést eredményező, dinamikus gazdasági fejlődés korszaka is, a kialakuló új, tudás-intenzív szolgáltató gazdaság kívánalmainak sem felel meg a hagyományos jóléti szerkezet.

A Bismarck nevével fémjelvezhető modern szociálpolitika több mint száz évvel ezelőtt alakult ki, a modern jóléti államnak pedig fél évszázados múltja van. A jóléti állam történetében a két intenzív reform korszakot – a 19. század végén, majd az 1930–1940-es években – hosszú konszolidációs szakaszok követtek. A közfelelősség és társadalmi igazságosság újradefiniálásával végződő reform korszakok közös eleme a „jó társadalommal” kapcsolatos különböző nézetek versenyének a felerősödése. A második reform korszak óta a szociálpolitikát a tökéletesítés, adaptáció, igazgatás jellemzi – az akkor kialakított keretek között. A két világháború közötti reformnemzedék problémája a demokrácia és az új társadalmi szolidaritás megerősítése volt. A 20–21. század fordulóján a demokrácia szilárd, a társadalmi kohézió viszont nem. Ma a jóléti állam hasonló válaszüton áll, mint jó fél évszázaddal ezelőtt: a feladat a jóléti állam alapszerkezetének újradefiniálása, hozzáigazítva a szociális jogokat és redisztribúciós prioritásokat az új realitáshoz. Az alábbi szakaszban ezeket a kérdéseket vizsgáljuk meg, egyaránt kitérve a 20. század végét jellemző szociálpolitikai és munkaerőpiaci változásokra, a jóléti állam előtt álló központi kihívásokra, valamint a kortárs válaszkísérletekre.

A 19. század végén induló és legexpanzívabb szakaszát a 2. világháború utáni három évtizedben élő állami jóléti építkezés az 1970-es években megtorpant. Az új hely-

zet magyarázatára az 1980-as évekre koherens ideológiává álltak össze a jóléti állam válságára vonatkozó különböző elméletek, amelyek alapállítása, hogy hosszabb távon a kiterjedt állami szociális szerepvállalás összeegyeztethetetlen a piacgazdasággal és a politikai demokráciával, mivel mindkettőt rombolja. Albert O. Hirschman (1996) szellemes írásában bizonyítja, hogy a válsággal kapcsolatos nézetek nem újak – a 17. századtól mindig hasonló érveléssel támadták a nagy társadalmi innovációkat – és elméletileg is megalapozatlanok, de a válság-narratíva a század végéig uralta a jóléti állammal kapcsolatos vitákat. Ennek ellenére sehol sem következett be a jóléti állam radikális leépítése, és a 21. század elejétől teret nyert az a magyarázat, hogy nem válságról, hanem szükségszerű „átstrukturálásról” beszélhetünk. A nagy szociálpolitikai korszakváltások alaphelyzete rekonstruálódott: a jóléti intézményrendszert hozzá kell igazítani a gyorsan változó társadalmi-gazdasági feltételekhez. Paradigmaváltásra van szükség, az ipari társadalom igényeire és kockázatszerkezetére kialakított jóléti rendszereket hozzá kell igazítani a posztindusztriális társadalom és gazdaság változó valószínűségeihez. Az alkalmazkodás megkezdődött az 1970-es évek után, jelentős változásokat hozva a szociálpolitikában (értékek, eszközök, finanszírozás és intézmények szintjén), valamint a munkaerőpiacon.

A szociálpolitika-elmélet és -gyakorlat is erősen normatív jellegű, ezért fontos az egyes korszakok domináns értékértelmezésének a vizsgálata (Ferge 2000). A jóléti állam 2. világháború utáni gyors fejlődése idején (az „aranykorban”) meghatározó volt az a felvilágosodásra visszavezethető optimista társadalomkép, amely szerint a társadalom folyamatosan javítható, a szenvedések csökkenthetők – a szabadság csorbítása nélkül, a negatív és pozitív jogok együttese által biztosított szabadság, egyenlőség és szolidaritás ellentéte fokozott állami szerepvállalással feloldható. Az 1970-es évek után felbomlott ez a harmónia: legfőbb értéként a beavatkozás-mentességként értelmezett (negatív) szabadság került az értékhierarchia csúcsára, az egyenlőség és szolidaritás „lejáratosított értéként” jelent meg, az egyén önmeghatározásaként a negatív szabadság kiteljesítése nyert teret, amely legfőbb akadályként az állam túlzott jóléti szerepvállalása tétéleződött.

A szociális szükségletek kielégítése három szolgáltató együttes tevékenységként valósul meg. Az „aranykor” tétélezése szerint a „welfare mix” szereplői – állam, piac, civil szféra – jóléti szerepvállalásában egyensúlyi helyzet alakítható ki, amelyben az egyes szereplők egymás hibáit („kudarcait”) korigálják. A 20. század végi változások eredményeként csökkent az állami szerepvállalás: a három alapvető állami jóléti funkció (finanszírozás, szabályozás, állami jóléti intézmények működtetése) közül leginkább a finanszírozó szerep őrződött meg, a másik két funkció a dereguláció és (re)privatizáció nyomán az egyes országokban eltérő mértékben gyengült. A piaci jellegű szükséglet-kielégítés jelentősége nő, követve a gazdasági racionalitás felértékelődését; ennek eredményeként a szükségletek kielégítése a korábnál nagyobb mértékben kötődik a fizetőképességhez. Szintén nő a civil szféra jelentősége, miközben átalakul a társadalmi szerepe: korábban elsősorban érdekartikuláló szerepe volt, az 1970-es évektől erősödik a szociális szolgáltató funkciója. A civil szférát érintő fontos változás,

hogy kísérletek történnek a korábban kollektivizált feladatok családra való visszahárítására („refamilizáció”).

Erősödött az a felfogás, hogy a közfinanszírozás „homályos kapcsolatokat” állandósít a finanszírozás és igénybevétel között: sokszor rejtve marad, hogy ki, miért és mennyit fizet. Ezzel szemben erősíteni kell a magán- (piaci) finanszírozás szerepét, ahol a kapcsolatok átláthatóak, mivel a finanszírozó és igénybevevő ugyanaz a személy. Közvetlen, piaci alapú cserét kell alkalmazni, ahol biztos a kockázat bekövetkezése (pl. nyugdíjrendszerek), ott ki kell iktatni a szolidaritást. A működő állami transzferrendszerek juttatásai a jogosultsági elvük és a finanszírozásuk mikéntje alapján három nagy típusba sorolhatók: univerzális, társadalombiztosítási és segély jellegű juttatásba. Az univerzális (állampolgári jogon járó) juttatásokkal szemben számos kritika fogalmazódott meg (pl. hogy pazarlóak) és erőteljes kísérletek történtek a megszüntetésükre. A tb-rendszereket sehol sem akarták felszámolni, de a működési szabályaikat az új felfogás szerint módosítani kell. Ennek során „piackonformmá” kell tenni őket, hogy működésükkel a lehető legkisebb mértékben torzítsák a piacot. Az ekvivalenciaelv erősítésével a tb szolgáltatásait közelíteni kell a piaci cseréhez, különböző intézkedésekkel (pl. a tb-ellátások színvonalának csökkentésével) a fizetőképes keresletet a piaci biztosítás felé kell terelni. A rászorultsági jellegű ellátások (segélyek) ellátórendszeren belüli súlya jelentősen nőtt. Ennek alapvetően két oka volt: a transzferrendszerek egészén belüli változások (univerzális ellátások leépítése, tb piacosítása), illetve az, hogy a munkanélküliség és a szegénység növekedése eredményeként nőtt az irántuk való szükséglet. A segélyek két alapfunkciója (abszolút biztonság garantálása, munkaösztönzés) közül határozottan erősödött a második: erősödött a rászorultsági elv érvényesítése, az az elv, hogy ellenszolgáltatás nélkül senki se kapjon köztámogatást. Mindezzel együtt terjedtek a különböző „workfare” gyakorlatok.

A szociálpolitika változásai is hozzájárultak a társadalmi egyenlőtlenségek növekedéséhez. Változtak a „látható” és „láthatatlan” jóléti állam (Titmuss 1958) határai, többek között a magánbiztosítás állami ösztönzésével, az adóreformok és az adóügyi jóléti ellátások (fiscal welfare) szerepének erősödésével nőtt a negatív redistribúció. A végeredmény a szociális jogok gyengülése, illetve a szociális szükséglet-kielégítés individualizálása: magánfelelősség (öngondoskodás) szerepének erősödése és a közfelelősség súlyának csökkenése. A szociálpolitikai rendszer fentiekben bemutatott általános átalakulását kiegészítették a munkaerőpiaci változások (Nyilas 2012). A 2. világháború után az 1970-es évekig a fejlett országokban stabil munkaerőpiacok, jól működő jóléti rendszerek, folyamatosan növekvő foglalkoztatottsági szint és szilárd munkanélküli kompenzáló rendszerek voltak. Az 1970-es évektől azonban jelentős változások zajlanak a fejlett jóléti államok munkaerőpiacain. Ezek a változások összhangban vannak a jóléti rendszerek működési feltételeinek a globalizáció, a demográfiai változások, az „új szociális kockázatok” és a lelassuló gazdasági növekedés miatti átalakulásával, általában véve az ipari társadalomból a posztindusztriális társadalomba történő átmenet új kihívásaival. A kialakuló tartós és tömeges munkanélküliség is a munkaerőpiaci politikák és foglalkoztatáspolitikák átalakításának szükségesére irányította a figyelmet. Az 1980–1990-es években elkezdődött alkalmazkodási

kísérletekre utaltak a foglalkoztatáspolitikai szótárában megjelenő új kifejezések is: „aktiválás”, „workfare”, „segély helyett munkát”, „legyen kifizetődő a munka”, „érje meg dolgozni”, „munka alapú társadalom”. Mindegyik arra utal, hogy megkérdőjeleződött a hagyományos foglalkoztatáspolitikai eszközök hatékonysága, és új válaszokat kell találni a jóléti ellátások és a munkaerőpiaci részvétel, a szociális segélyezés és a foglalkoztatás kapcsolatának alakításában. Az 1980-as évektől kibontakozó változások meghatározó jellemzője a munkaerő különböző eszközei révén történő rekonstrukciója.

Az aktiváló politikák legitimálására különböző, egymással ellentétes érveléseket használnak. Az egyik értelmezés szerint azért van rá szükség, hogy a költségvetés terhermentesítése érdekében csökkenteni lehessen az alacsony hatékonyságú és passzív munkanélküli ellátásokat. E megközelítésben az ellátásban részesülők *kötelességein* van a hangsúly, főleg a munkavállaláson keresztüli öngondoskodás szükségességén. A másik értelmezés az aktiválás társadalmi integrációs szerepét hangsúlyozza és a munkanélküliek aktiváló programokban való részvételét *jogként* értelmezi. E megközelítésben az aktiválás a munkaerőpiaci (re)integráció kulcseleme, amely hatékony eszköz a személyes autonómia erősítésére, valamint a szegénység és kirekesztődés ellen. A pozitív aktiválás a humán tőke és a munkavállalási készségek szociálpolitikai programok segítségével történő fejlesztését célozza, a negatív aktiváló (ún. workfare) politikák az ellátások szigorításával és megvonásával kívánják munkavállalásra készíteni az embereket. Európa néhány országában (főleg Hollandiában és Dániában) teret nyert a rugalmas biztonság (flexicurity) néven ismertté vált törekvés, amely révén sikeresen egyeztettek össze a posztindusztriális gazdaság által megkövetelt nagyobb rugalmasságot és a munkavállalók magas szintű szociális védelmének a fenntartását. Fontos szempont, hogy mint minden nagy társadalmi átalakulás során, most is komoly tétje van a változásoknak: kik lesznek a nyertesek és vesztesek a munkaerőpiac és a foglalkoztatáspolitikai változásban.

Mindezek következtében, napjainkban a jóléti állam előtt számos, korábban nem jellemző kihívás áll. A társadalom általános jóléte mindig három elsődleges intézménye – állam, munkaerőpiac, család – kombinált teljesítményétől függ. A munkaerőpiacot egyre inkább a bizonytalanság és egyenlőtlenség jellemzi, a család változása és a nők foglalkoztatottságának bővülése pedig gyengítette a család gondozókapacitását. A munkaerőpiac és a család változásai legjobban a fiatalokat és a kisgyerekes családokat sújtják. A múlttal összehasonlítva a szociális kockázatok drámai módon lejjebb kerültek a korszerkezetben, ami új egyenlőtlenségekhez vezet, és – ami még ennél is nagyobb problémát jelent – ahhoz, hogy az érintett csoportokból sokan csapdába kerülnek: sorsuk az egész életcikluson átívelő pénzügyi bizonytalanság és társadalmi kirekesztődés. A munkaerőpiac és családszerkezet változásai új lehetőségeket teremtenek – például a nők függetlenebb életvitelére – de új szociális kockázatokat és igényeket is jelentenek. Változik a gazdaság is, a háttérrel a globális gazdasági rend és az éleződő gazdasági verseny jelenti. A technológiai változások és a szolgáltató szektor dominanciája átalakítja a szociális kockázatok szerkezetét, új győztesek és vesztesek jelennek meg. Korábban a szakmunkások és az alacsonyabb képzettségűek viszonylag

biztos és jól fizetett munkára számíthatnak, ma a jó képzettség sem garantálja az élet végéig tartó biztonságot. Az alacsony képzettségűek, kevés kulturális és szociális tőkével rendelkezők könnyen bent rekednek az alacsony fizetésű állásokban, vagy kirekesztődnek a munkaerőpiacról. A tudás-intenzív gazdaságban az életesélyek az egyének tanulási lehetőségeitől, a humán tőke felhalmozásának mértékétől függnek (Esping-Andersen 1996).

A korábbi jóléti korszakváltásokhoz hasonlóan az alapkérdés ma is az, hogy a szociális gondoskodás elveit és megoldásait hozzá kell igazítani a gyorsan változó társadalom és gazdaság igényeihez, és új egyensúlyt kell találni az európai tradíciókkal összhangban levő értékek megőrzése és a gazdasági hatékonyság szolgálata között. Ezzel együtt és ezen túl, az európai jóléti államoknak megoldásokat kell találniuk a globalizáció, a demográfiai változások és az ún. új szociális kockázatok kihívásainak kezelésére. A fejlett jóléti államok előtti egyik kihívás a gazdasági *globalizáció* (Pierson 2009; Scharpf 2009). A globalizációval kapcsolatban az elmúlt néhány évtizedben sok vélemény és értékelés született. Abban egyetértés mutatkozik, hogy folyamatról és nem végállapotról van szó, a hatásairól viszont megoszlanak a nézetek. Az egyik szélsőség szerint mindig is léteztek országok közötti, nemzetközi kapcsolatok, és az országok a nemzetköziesedés felgyorsulásával is megőrizték az önállóságukat. Mások szerint a globalizáció a nemzetállamok – és a nemzetállami szintű jóléti politika – végét jelenti. E nézet értelmében a globalizáció nyomán kialakuló gazdasági kényszerek a nemzetállami szinten kialakult jóléti államok leépüléséhez és egységesüléséhez vezetnek.

Az új nemzetközi munkamegosztáson és a transznacionális gazdasági tevékenységen alapuló globalizáció új kérdéseket vetett fel a jóléti államok számára: képesek-e valamilyen módon ellenőrizni az új folyamatokat, vagy nincs más választás, mint a globalizálódó piacokhoz és a multinacionális vállalatok igényeihez való igazodás? A tőkéért és beruházásokért folyó országok közötti verseny, a világpiacon versenyképesség erősítésének igyekezete vajon szükségszerűen vezet-e a munkavállalók jogosítványait gyengítő rugalmasabb munkaerőpiac kialakulásához, az adók csökkentéséhez és a szociális kiadások leépítéséhez? A jóléti állam összefüggésében az alapkérdés úgy fogalmazható meg, hogy a globalizálódó gazdaságban megvalósítható-e egyszerre a gazdasági versenyképesség fokozása és a jóléti állam megőrzése. A globalizációból eredő problémákat jelezte a képzetlen és alacsony képzettségű munkaerő leértékelődése, a tartós, tömeges munkanélküliség kialakulása és a jövedelemegyenlőtlenségek növekedése. A változó piaci körülményekhez való alkalmazkodás eszközei közé tartozott például az állami kiadások finanszírozásának átalakítása (az indirekt adók arányának növelése a munkát terhelő adókkal szemben), a jóléti ellátások szigorítása, vagy a juttatások képzéshez kötése. A termelési költségek csökkentése és a munkaerő rugalmasságának és termelékenységének fokozása mellett azonban az európai jóléti államok hitet tettek az európai tradíciókkal és értékekkel összhangban levő jóléti állam megőrzése mellett.

A globalizáció jóléti államra gyakorolt hatásával kapcsolatban az egyik legismertebb állítás az, hogy a globalizálódott gazdaság a legalacsonyabb adókat alkalmazó

ország viszonyaihoz nivelláló, folyamatos adócsökkentést jelentő adóversenyt kényszerít az országokra („race to the bottom”), ami aláássa a jóléti állam pénzügyi alapját és a szociális ellátások leépüléséhez vezet. Az európai államok 1980 utáni jóléti kiadásainak vizsgálata viszont összességében nem igazolja ezt az állítást (Castles 2009). A GDP-arányos jóléti kiadások nem csökkentek, és nem csökkentek az adószintek sem, inkább az adórendszeren belül ment végbe átrendeződés. Azt is figyelembe kell venni, hogy a szociális kiadások jelentős része nemcsak a szociális biztonságot és a társadalmi kohéziót erősítő kiadás, hanem egyúttal a gazdasági versenyképességet növelő, (pl. az oktatásba és képzésbe történő) beruházás. Ez a stratégia a globalizálódó tőke számára is vonzó, mivel különösen a tőke-intenzív ágazatokban inkább a munkaerő képzettsége, és nem az ára számít (ezt jelzi az is, hogy az országhatárokon átnyúló tőkemozgások mindmáig túlnyomórészt a fejlett gazdasági térségek között történnek). A globalizációra adott válaszokat vizsgálva azt láthatjuk, hogy nem végzetesen determinált folyamatról van szó, van választási lehetőség, és a válaszokat jelentősen befolyásolja az adott térség történelmi tradíciója és normatív irányultsága.

A fejlett jóléti államokat érintő *demográfiai* kihívásnak számos alkotórésze van. Ezek közé tartozik a kevesebb és későbbi házasság, több válás, kisebb család, több egyszemélyes háztartás, a nők munkaerőpiaci részvételének változása, az idősök lakosságon belüli arányának növekedése és a születési ráta csökkenése. A jóléti államok számára e folyamatok kapcsán két fő kérdés fogalmazódik meg: mik a csökkenő fertilitás, illetve a lakosság gyors elöregedésének a következményei? Mivel a jóléti állam főleg az idősöknek nyújt ellátásokat, az elöregedés nagyon jelentős kihívás a jóléti rendszereknek. A fejlett országokban 1990-ben a lakosság 15 százaléka volt 60 év feletti, ez az arány 2030-ra 25 százalékra nő, és ez a tendencia utána is folytatódik. Különösen gyorsan nő a legidősebbek (80 év feletti) aránya, ami azt jelzi, hogy nemcsak a nyugdíjrendszer, hanem az egészségügyi ellátórendszer és az idősgondozó rendszer is új megoldásokat igénylő kihívással szembesül. Mindeközben gyorsan csökkent a születési ráta, ami az Európai Unió átlagában hosszabb ideje a természetes reprodukciót biztosító, családonkénti 2,1 alatt van, sőt több tagországban már az 1,3-es arányt sem éri el. A lakosság nemcsak öregszik, hanem fogy is.

Az elöregedés és a születésszám-csökkenés együttes hatása az idős függőségi ráta (a 16–64 év közötti aktív korúak és a 65 év feletti nyugdíjas korúak arányának) gyors változása. Egyetértés mutatkozik abban, hogy a más feltételekre (kevesebb ideig élő kevesebb nyugdíjas, alacsony nyugdíjak, gyors gazdasági növekedés, az aktív-passzív arány kedvező alakulása) kidolgozott és létrehozott nyugdíjrendszerek változatlan szabályokkal fenntarthatatlanná válnak. A Világbank által megoldásként javasolt három pilléres nyugdíjrendszer a részleges privatizálást, a közfelelősség csökkentését és a gazdasági aktivitás növelését célozza (World Bank 1994). Az ajánlott megoldásban több problémát is felvet, például azt, hogy az időskori biztonsággal kapcsolatos közfelelősség csökkentése nem megoldása, hanem az egyénekre terhelése a problémának, ami kiszámíthatóan fokozza az egyenlőtlenségeket. Ezen kívül, míg a nyugdíjrendszer működését befolyásoló néhány tényező (demográfiai változások, aktív-passzív arány alakulása) viszonylag jól prognosztizálhatóak, másokkal kapcsolatban

jóval bizonytalanabbak az előrejelzések. Így például kevésbé tudjuk, hogy több évtizedes távlatban hogy alakul a gazdasági növekedés és a gazdaság termelékenysége, a munkaerőpiaci aktivitási ráta, a tényleges nyugdíjazási kor, az idősek egészségi állapota, a fertilitás, az országhatárokon átnyúló migráció, amelyek szintén befolyásolják a nyugdíjrendszerek működését. E helyzetben az európai jóléti államok többségében úgy vélik, hogy nem sürgető a világbankos szellemű »radikális reform«, másrészt olyan fokozatosan bevezetett, hosszú távú megoldásra van szükség, amely méltányossági és hatékonysági szempontokat is érvényesít, és összhangban van az európai jóléti rendszerek tradícióival. John Myles (2007) meggyőzően érvel amellett, hogy a „demográfiai kihívás” lényege nem a pénzügyi fenntarthatóság, hanem a jóléti berendezkedés lényegét érintő méltányossági problémáról van szó: az időskori biztonság garantálásának költségei mindenképpen jelentősen nőni fognak, a fő kérdés az, hogy a rendszer hogyan teríti a generációk között és a generációkon belül ezeket a költségeket.

A jóléti rendszereknek a 20. század végétől egyszerre kell kezelniük a „rég” és az „új” *szociális kockázatokat*. A jóléti államok kockázatszerkezetének átalakulását vizsgáló egyik tanulmány (Taylor–Gooby 2009) szerint a „rég” rendszer jellemzője, hogy a transzferek dominálnak, a fő cél a jövedelemhelyettesítés és a tipikus ellátott, az iparban dolgozó kékgalléros férfi kenyérkereső. A posztindusztriális „új” rendszer szolgáltatáscentrikus, a fő cél az egyének keresőképességének javítása, a módszer az életciklus-megközelítés, a jellemző eszközök az élethosszon keresztüli tanulás segítése, a kiterjedt képzési és átképzési programok, valamint a nők fokozottabb munkaerőpiaci részvételének segítése érdekében a gondozó funkció szocializálása. Minden európai jóléti állam előtt ugyanazok a kihívások, kezelendő új kockázatok és kielégítendő szükségletek állnak, de ezek a posztindusztriális kihívások eltérő tradíciók és intézményes szerkezet által jellemzett különböző jóléti modellekben jelentkeznek. Az egyes modellek hatékony válaszra vonatkozó lehetőségei is különböznek egymástól (Esping-Andersen 2006).

Minden jóléti állam hasonló kihívásokkal néz szembe, és mindenhol napirenden van a jóléti ellátórendszer reformja. Mindez elősegítheti az összehangolt, koordinált megoldáskeresést. Társadalmi-gazdasági korszakváltás, a posztindusztriális társadalomba való átmenet paradigmaváltást tesz szükségessé a szociálpolitikában, és az új jóléti paradigma kimunkálása során természetes a közös gondolkodás és útkeresés. E téren új ösztönzést jelentett az Európai Unió 2000-ben tartott Lisszaboni Csúcsertekezlete, amely egységes stratégiai keretbe foglalva a politikai prioritások élére helyezte a szociális védelem megújítását. A teljesen egységes, a harmonizációt is magában foglaló reformstratégia elfogadása irreális célkitűzés lenne, nem utolsósorban a fentebb vázolt különbözőségek miatt. Az Európai Bizottság megbízására a lisszaboni csúcstól egy nemzetközi tudóscsoport egységes értelmezési keretbe foglalta a megoldandó problémákat, kidolgozta a jóléti paradigmaváltás programját, és megfogalmazta az uniós szintű közös stratégiai prioritásokat (Esping-Andersen et al. 2001; 2002).

A kidolgozott program szerint az új, koordinált jóléti stratégiának összhangban kell lennie a gazdasági hatékonyság és a társadalmi igazságosság kettős célkitűzésével.

Ez az alábbi prioritások érvényesítésével érhető el. Az első *az anyák segítése abban, hogy összeegyeztessék a munkavállalást a gyermekneveléssel*. A hagyományos jóléti politika nagyobb hangsúlyt fektetett a családoknak nyújtott transferekre, mint a szolgáltatásokra, egyúttal inkább az idős háztartásokat támogatta, mint a fiatalokat. Jelenleg és a jövőben viszont a szociális kockázatok új szerkezete miatt nagyobb az igény a családoknak nyújtott szolgáltatások – főként a gyerek- és idős gondozás terén – mint a hagyományos jövedelemfenntartó programok iránt. Ennek egyaránt oka, hogy az idősek jövedelme viszonylag biztos, ugyanakkor a növekvő életkor miatt nő a gondozás iránti igényük, amit a családok egyedül képtelenek kielégíteni; a gyermekszegénység csökkentésének leghatékonyabb módszere az anyák munkavállalása, amihez fejleszteni kell a gyermekgondozó intézményeket; a nyugdíjrendszerek hosszú távú fenntarthatóságára a leghatékonyabb stratégia a munkaerőpiaci részvételi arány fokozása; a legtöbb európai országban a nők jelentik a legnagyobb mobilizálható, kihasználatlan munkaerő-tartalékot. Mindezeket figyelembe véve az új szociálpolitika elsődleges prioritása a családoknak nyújtott szolgáltatások kiterjesztése. Ez javítja a családok jólétét, csökkenti az előregedés pénzügyi költségeit, egyúttal növeli a társadalom termelőkapacitását és adóbázisát. Ezzel szemben a tradicionális családpolitika nagyon hatékonyságtóló.

Másodikként *az idősebb munkavállalók ösztönzése a nyugdíjba vonulás elhalasztására* említhető. Hosszú távon kockázatos és nem kívánatos megoldás az előregedő népesség problémájának nyugdíjcsökkentés révén való kezelése. A jelenlegi nyugdíjszint és lefedettség hosszú távon fenntartható a nők és az idősebb munkavállalók munkaerőpiaci részvételének fokozásával. Rugalmasabbá kell tenni a nyugdíjrendszereket, ösztönözni kell a későbbi nyugdíjba menetelt és emelni szükséges a tényleges nyugdíjba vonulási kort. Mindez nagymértékben enyhítené a nyugdíjrendszerekre jelenleg nehezedő pénzügyi nyomást. Két fontos érv szól a nyugdíjrendszerek ilyen irányú átalakítása mellett. Egyrészt a nyugdíjasok egészségügyi helyzete folyamatosan javul. A mai nyugdíjasok nemcsak lényegesen hosszabb életre számíthatnak, mint két generációval ezelőtti elődeik, de egészségesebbek is: egy mai 65 éves felüli férfi nyugdíjas még átlagosan tíz viszonylag egészségesen eltöltött évre számíthat. (Két generációval ezelőtt az akkori átlagmunkás 65 éves korában ment nyugdíjba, és 68 éves korában meghalt, ma az átlagos tényleges nyugdíjazási kor 59–60 év, ami után a nyugdíjas még több mint másfél évtizedet él). Másrészt a jövőben gyorsan szűkül a korcsoportok közötti „oktatási szakadék”, ami ahhoz vezet, hogy az elkövetkező évtizedekben az idősek a mainál sokkal inkább képesek lesznek az átképzésre és az élethosszon keresztüli tanulásra.

Harmadikként *a gyerekekbe való beruházásra, valamint a felnevelésük költségeinek szocializálására* utalhatunk. A mai, sok problémát okozó alacsony születésszám oka részben a nagyarányú fiatalkori munkanélküliség, a kései házasságkötés, az anyák nehézségei a munkavállalás és gyermeknevelés összeegyeztetésében. Ugyanakkor annak kifejeződése is, hogy a családok kevésbé képesek vagy hajlandók a gyermeknevelés teljes költségének vállalására. Ha Európa versenyképes akar lenni a globális gazdasági versenyben, a kialakuló tudásalapú társadalomban alapvető cél a fiatalok oktatásába történő beruházás. Ez elengedhetetlen, de önmagában nem elég. A szegénység, család-

di erőforrások hiánya, bizonytalan szociális helyzet komolyan akadályozza a gyermekek fejlődését és későbbi produktivitását. A gyermekkori hátrányok kivételnek a teljes életciklusra. Az új politikának nemcsak az oktatási és képzési lehetőségeket kell bővíteni, hanem azt is biztosítani kell, hogy mindenki szociális helyzetétől függetlenül kihasználhassa ezeket a lehetőségeket. Az oktatási célú közkiadások bővítése során fontos szempont, hogy a humán tőkébe történő beruházás az előnyös szociális hozadéka mellett gazdasági hatékonyságnövelő tényező, jelentős egyéni és társadalmi haszonnal.

Negyedikként *a munka és szabadidő újradefiniálása az életciklus egészében* említhető. Az európai munkavállalók szabadideje nagymértékben nőtt az elmúlt fél évszázadban. A szabadidő nagy része a növekvő életkor és a korábbi tényleges nyugdíjba vonulás miatt a nyugdíjas évekre koncentrálódik. A bevezetendő rugalmasabb nyugdíjrendszerek nagyobb szabadságot adnak a munkavállalóknak a nyugdíjazás idejének megválasztására, de ez nem elég. Az élethosszon át tartó tanulás elterjedése, a családi és munkatevékenység összehangolásának problémái, a karrier félbeszakadásának növekvő kockázata mind abba az irányba mutat, hogy az új politikának rugalmasabbá kell tennie a munka és a szabadidő kapcsolatát. Erre egy megoldás lehet a biztosításmatematikai szempontokat érvényesítő „szabadidő számlák” (*sabbatical accounts*) bevezetése, ami lehetővé tenné például azt, hogy valaki az aktív évei alatt igénybe vegye a nyugdíj-megtakarításai egy részét. Ez a megoldás összhangban lenne a nagyobb egyéni választási szabadság céljával is.

Végül *az egyenlőség és az alapvető életesélyre nyújtott garanciák újrafogalmazása* tendenciája emelhető ki. Az alakuló új társadalom valószínűleg nagyobb társadalmi polarizációhoz és egyenlőtlenséghez vezet. Ez elvben csak akkor jelent problémát, ha hosszú távú csapdahelyzeteket okoz. Ha dinamikusnak tekintjük és az egyéni életesélyek alakulása szempontjából vizsgáljuk az egyenlőséget, az aktuális egyenlőtlenségek nem feltétlenül összeegyeztethetetlenek a méltányosság alapelveivel. Támogatni kell az egyéni erőforrások mozgósítását, és biztosítani kell a mobilitás lehetőségét. Az emberek nagy része számára valószínűleg kielégítő lenne egy „második esély” garantálása, például ingyenes oktatás formájában. Ezzel együtt küzdeni kell a társadalmi kirekesztés ellen azok esetében, akiknél nem hatékony a „második esély”, és megrekednek a rossz helyzetekben. A minimális életszínvonal garantálása az új paradigmában is szükséges és elkerülhetetlen.

A társadalompolitikai, munkaerőpiaci rendszer fentiekben bemutatott átalakulásának trendjei természetesen különböző kontextusokban eltérő mintázatot rajzolnak ki. Az empirikus kutatás számára mindebből az a kérdés adódik, hogy a különböző területeken megfigyelhető, kontingenssé váló állami hatások által keretezett, hétköznapi segítségi helyzeteket milyen kihívások és válaszkísérletek jellemzik, továbbá milyen mozgástér kínálkozik az érintettek számára?

Vonatkozó vizsgálati kérdésblokkok:

- Milyen értékek szerint járnak el az állami intézmények, alakul a társadalom-politika?
 - pozitív (egyenlőség) vs. negatív (beavatkozás-mentesség) szabadság értékei;
 - van-e valamilyen érzékelhető dinamikája ezek alakulásának.
- Állami, piaci és civil intézmények milyen szerepet vállalnak fel?
 - finanszírozás vs. szolgáltatás vs. szabályozás;
 - vannak-e aránytalanságok ezek között;
 - van-e valamilyen dinamikája ezek átalakulásának;
 - állami vs. piaci finanszírozás konfliktusa.
- Szociálpolitikai eszközök miként alakultak?
 - univerzális/tb/segély hozzáférhető-e;
 - milyen rivális logikák korlátozzák az univerzális igazságossági elveket (pl. workfare).
- Munkaerőpiaci intervenció:
 - munkaerőpiaci politika flexibilisen alkalmazkodik-e a piaci, munkavállalói igényekhez vs. inkább fegyelmező funkciót tölt be.
- Globalizációhoz való viszony:
 - protektív intézkedések (pl. munkaerő képzettségének növelése) vs. globális tőke érdekeit kiszolgáló (pl. bérek alacsonyan tartása, érdekvédelem korlátozása) intézkedések.
- Demográfiai kihívásokhoz való viszony:
 - előregedés (nyugdíjrendszer hozzáférhető-e, képes-e az életszínvonal biztosítására);
 - elvándorlás (szolgáltatások összevonása vs. leépülés vs. kiszervezés), bevándorlás kezelése (integráció vs. szegregáció);
 - gyermekvállalás segítése (pl. adókedvezmény vs. munkaerőpiaci integráció segítése);
 - idősök munkába állásának segítése (kényszer vs. lehetőség);
 - munka és szabadidő egyensúlyának védelme (család vs. karrier, tanulás vs. munka).

2. A szociális munka átalakulása

A szociális munka intézményeinek működését, noha szorosan összefügg a jóléti állam egészét érintő változásoktól, autonóm trendek is meghatározzák. Az alábbiakban ennek megfelelően mindkét sajátosságra kitérünk. Az 1950–60-as években a szakértői modell nagyban feltételezte a jóléti államot, amiben az állam elismeri a gondoskodási feladatát, kötelességét és ennek megvalósítójaként tekint a szociális munkára. Az állami szerepvállalásért cserébe a szociális munka felé mindig elvárás volt, hogy a társadalom normáit közvetítse. A szakértői szemléletmód arra épült, hogy megerősítse a kliens bio-medikális okságba való kapaszkodását, tehetetlenségének érzését, valamint a

megoldások kívülről érkezését. A segítő jellemzően arra készíti a klienst, hogy a konzultációs időben a lehető legtöbbet tudjon meg magáról a problémáról, annak eredetéről, lehetséges kialakulási okairól, miérettől. A végeredmény, hogy kliens és segítő között mindenképp egy problémamegoldásra épülő kapcsolat alakul ki. Ennek hátránya, hogy a kliens problémáját alapvetően betegségként kezelik és meg akarják gyógyítani (De Jong és Berg 2013). Később a szociális munka elméleteiben a hangsúly a diagnózisról a megoldás kidolgozása felé tolódott el.

A szociális munkában a '70-es évektől kezdődően két fő irányú megközelítés figyelhető meg. Az egyik a bizonyítékokon alapuló (evidence-based) megközelítés, melynek a szakértői modell meghatározó alapot ad. Ez elsősorban az egyéni változásokat kívánja elősegíteni, és amelyhez kapcsolódik a problémamegoldó technika, később az evidence-based megközelítések és a menedzserializmus. A másik pedig ezek kritikájaként megjelenő, a radikális szociális munkával kezdődő, a társadalmi felelősségvállalást és változások szükségességét hangsúlyozó ág, melynek része a feminista, antioppresszív irányzat is. Kettő közötti hidat pedig az empowerment filozófiája és a konstruktív szociális munka próbál építeni. A rációra és emócióra egyaránt koncentrálnak a reflektív praxis a szociális munka meglévő elméleteit fenntartásokkal kezeli, állandóan vizsgálja, megkérdőjelezi, hogy aztán megerősödjön, vagy módosuljon (Gardner 2009).

Európa-szerte megfigyelhető jelenség, hogy az 1970-es évektől a források szűkülésével, a jóléti állam válságával, a társadalompolitika átalakulásával a professzionális segítséget, a szociális munka gyakorlatát egyre több oldalról érték kritikák „eredménytelensége”, valamint a vártnál kisebb hatékonysága miatt. Más szóval azért, mert nem tudta megszüntetni, vagy az elvárt mértékben csökkenteni a társadalmi problémákat, a szegénységet stb. A társadalom véleményével összhangban maguk a döntéshozók, az ellátórendszer finanszírozói is a hatékonyabb munka garanciáját a célzott támogatásokban, a rászorultság és érdemesség erőteljesebb figyelembevételében látták. A feltételekhez kötött ellátások rendszerének kialakítását szorgalmazták, a „kemény szeretet”, a neoliberalizmus jegyében. Az elvárások között egyrészt az volt, hogy a kliensek a közösségtől kapott javakért és támogatásokért cserébe adjanak vissza valamit (workfare, activity fare), vagy legalábbis jobban tartsák be, alkalmazzák a többségi társadalom által elvárt normákat.

A társadalmi elvárások magukkal hozták a segítő funkció háttérbe szorítását és a kontroll funkció felerősödését. Idővel a kontroll gyakorlása elvárássá alakult a segítő felé. Így a segítő munka partneri viszonya feloldódott a hierarchikus együttműködésekben, a segítő kapcsolatokra jellemző attitűd és eszközrendszer alkalmazása visszaszorult, területi munkában való alkalmazása mindinkább ellehetetlenült. A szociális szakemberek protokollok, magas adminisztrációs terhek mentén, határidők szorításában, a fenntartó felé elszámolással tartozva, egy-egy részproblémára koncentrálnak, egy-egy szolgáltatást biztosítva, mely a sokasodó, egyre komplexebbé váló kliensi problémákra nem képesek válaszolni.

Az ezredforduló környékén az állami szociális segítő munka bürokratizálódásával a menedzserializmus kapott hangsúlyt. A szolgáltatások piacosodásával a szociális mun-

kások nem a kliensnek, hanem a fenntartónak (állam, egyház, civil szervezetek) tartoznak felelősséggel és elszámolással. Ennek következményeként a segítő kapcsolat elsorvad és inkább a szolgáltatások nyújtása lesz a jellemző (Bányai 2008). A gyakorlatban meggyökeresedett kompetencia alapú szemlélet az egyén problémáját feldarabolja, ennek megfelelően külön intézményben nyújtanak szolgáltatást az egyén munkaerőpiaci, családi, életvezetési, lakhatási és alkoholproblémájára. A gyakorlatban azonban ritkán fordul elő egy-egy probléma szeparáltan, sokkal jellemzőbb a több probléma együttes megléte, akár egymás következményeként. A szolgáltatások minősége a racionalizációnak, költségcsökkentésnek és kontraktualizmus elvének rendelődik alá, mely következtében a szociális szolgáltatások a legnagyobb igyekezet ellenére is a krízisállapotok megoldására és megelőzésére szolgálnak (Pik 2001). Az esetmenedzsment rendszere visszakanyarodik a korábbi medikális nézőponthoz, az egyént a társadalmi kontextusból kiragadva szemléli, és patologizálja a meglévő élethelyzete mentén (Szabó 2016).

A szociális munkát ért posztmodern kritikák egy másik oldalról éppen azt kifogásolják, hogy a segítő nem eléggé személyközpontú megközelítéseket alkalmaznak, emiatt nem érnek el hatékony eredményeket. Ennek mentén olyan irányzatok jöttek létre a segítségben, melyek a segítő-kliens viszonyt mélyítik el. A válságra válaszként a szociális munkában terjedni kezdett a posztmodern megközelítés, ekkoriban nyert teret a konstruktív szociális munka felfogás, a reflektív praxis hangsúlyozása, a narratív technikák megjelenése a gyakorlatban. A szakértői modell megkérdőjeleződik, és ezzel együtt a professzionális szakember minden helyzetre kész, mindenképp felett álló tudása is. A medikális, szakértői tudás megkérdőjelezése, az érintettek bevonása a döntések előkészítésébe, a „semmit róluk nélkülük” emberjogi megközelítés térnyerése felerősödik. A kliensek bevonása a szolgáltatások működtetésébe, a társadalmi integráció elősegítése, a kliensek autonómiájának hangsúlyozása, az életükkel kapcsolatos döntés áthelyezése a kliensekre mind előkészíti a terepet az empowerment egy újabb szintjének létrejöttére és a kliensek érdekérvényesítésének elősegítésére. A szociális munka fókusza mindinkább az erőforrásokra és az empowermentre építő szemlélet és gyakorlati munka felé tolódott el. Ezzel párhuzamosan alulról jövő kezdeményezéseként jönnek létre önszervező csoportok. A professzionális segítőik között számos érintett van, akik sorstársai a klienseiknek, így a szociális munkában több helyen bevonják az érintetteket a szolgáltatások működtetésébe. Egyre hangsúlyosabbá válnak a közösségi erőforrások kiaknázására épülő szolgáltatások, a szociális problémák megértésében nemcsak az egyéni, de a társadalmi magyarázó elvek is egyre nagyobb szerepet kapnak. Az érintettségnek, a személyes tapasztalatnak sokkal nagyobb szerepe lesz, tudássá transzformálódik (Schön 1983).

A rációra és emócióra egyaránt koncentráló reflektív praxis a szociális munka meglévő elméleteit fenntartásokkal kezeli, állandóan vizsgálja, megkérdőjelezi, hogy aztán megerősödjön, vagy módosuljon (Gardner 2009). A reflektív szociális munka megjelenése a folyamatok cselekvés-reflektálás körforgását hozta magával. A reflektív praxis összekapcsolódik az opressziót elutasító gyakorlattal, így jön létre a konstruktív szociális munka (Parton–O’Byrne 2006), mely kettős értelemben is konstruktív. Egy-

részt a segítő kapcsolat célratörő és építő jellegű, másrészt a segítő–segített viszony konstrukciós minőségére is utal, mely az állandó párbeszéd és reflexiók, a valóság értelmezése mentén halad előre. Ezzel párhuzamosan a radikális szemlélet újból felerősödik, mely még inkább a társadalom átalakítását, megreformálását tartotta kívánatosnak a szociális munka peremhelyzetre szorult klienseinek segítségére (Ferguson 2009). A nézetre erősen hatottak az alulról szerveződő társadalmi mozgalmak és jogvédő szerveződések tevékenységei is. A segítő szakma egy része a kezdeti alapjaihoz, értékeihez visszanyúlva gondolkozik a szociális problémákról, és ennek mentén igyekszik új elméleteket alkotni.

A fent vázolt folyamatok hazánkba felgyorsulva, sűrítve érkeztek meg a rendszerváltással. A szociális munka rendszerváltáskori újjáalakulásában egy bizonyos folytonosságot jelentett, egyrészt a nevelési tanácsadóknak alakuló munkakör, mely betöltője – végzettségétől függetlenül – elsősorban a szociális problémákkal küzdő családokat támogatta, másrészt pedig a különböző szegénykutatások (TBZ, Kemény-kutatások) mentén kifejlődő civil kezdeményezések, melyek felismerték, hogy az adományozás mellett más típusú segítséget is igényelnek a rászorulóknak. Ez utóbbiból fejlődött ki a SZETA, majd a családsegítő szolgálatok hálózata, mely a rendszerváltásból fakadó problémákat – ha nem is felkészülten, de megalakulva várta a fővárosban és az ország nagyvárosaiban szintén. A rendszerváltás után tömegesen jelentkező, addig rejtve maradt problémák kezelésére kialakult a szociális és gyermekvédelmi ellátórendszer, melyben megtörtént az alap- és szakellátások szétválasztása, új szolgáltatások és ellátások bevezetése, a nagy intézmények lebontásával a személyre szabott szolgáltatások kialakulása indult meg, mely azonban az ezredfordulón több területen, mint fogyatékkal élők, pszichiátriai betegek ellátása megtorpant.

A szociális munkában jellemző kontroll funkció erősödése hazánkban is jellemző az állami ellátórendszerben. Erre válaszként a civil vagy egyházi szervezetekben dolgozó szociális munkások a szakmai alapelvekkel és a szociális munka különböző posztmodern irányzataival összhangban egyre inkább az alternatív lehetőségeket, a hosszú távú, bizalomra épülő kapcsolatok kiépítését helyezik előtérbe. Egyértelműen fokozott érdeklődés figyelhető meg a szociális munka közösségi irányzatai és módszerei iránt az állami struktúrán kívül eső ellátások megszervezése, nyújtása kapcsán, elsősorban a civil szervezetek köré szerveződően. Az együttműködés hangsúlyozása teret nyitott a komplex problémák és sokproblémás családok segítségével kapcsolatos interdiszciplináris kapcsolatépítés és közös akciók felé, ezek azonban nem rendszerszintű lehetőségek a rászoruló egyének és családok támogatása terén. Kutatásunk egyik pillére mentén példát hozva, a gyermekvédelem fragmentáltságát és diszfunkcionális működését 1997-től kezdve az alábbi tényezők határozzák meg: alap- és szakellátás együttműködési hiátusai, megszűnt és hiányzó munkakörök magas száma, magas fluktuáció, növekvő adminisztratív terhek, elavult intézményi struktúra, a gyermeki jogok érvényesülésének rendszerszintű korlátai, szűkös anyagi, infrastrukturális és humán erőforrás kapacitások, a gyermek egyéni szükségleteire való intézményi válaszok hiányosságai vagy azok esetlegességei, a gyermek és a szülő mint célcsoport éles különválasztása a segítségnyújtás összes szintjén. Konceptcionális probléma a túlzott

gyermekvédelemre való koncentráció a jólét és jólét támogatása helyett. Mindez magával hozza azt a problémát is, hogy az állam egyértelműen kontrolláló, regulatív funkciót tölt be (Rácz 2016).

A szociális munka átalakuló gyakorlatai abban az értelemben tovább árnyalják a visszahúzó jóléti állam által kijelölt lehetőségteret, hogy felvillantják, a professzionális segítségi interakciók miként ellensúlyozhatják vagy súlyosbíthatják az ott keletkező zavarokat. A szociális munka egyaránt magában rejti egy reflexív empowermentt és emancipáció lehetőségét, és az eldologiasodás, felügyelet kiteljesedését. E választakat meghatározó empirikus mintázatok feltérképezése alkotja a szolidaritás kontingenciájának második dimenzióját.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Szociális munka rivális érték és szereprendszerei (ezek aránya, dinamikája, aktorai stb.):
 - kiszolgáltatott, passzív rászoruló vs. aktív kliens-kép;
 - technokrata vs. kritikai vs. empowerment alapú viszony a társadalmi problémákhoz;
 - teljesítményközpontú, hatékonysági vs. humanisztikus viszony a praxishoz.
- Szociális munka funkcionális kerete:
 - segítés vs. kontroll mint fő feladat;
 - adminisztratív-bürokratikus vs. kommunikatív-reflexív mint fő stratégia;
 - differenciált vs. holisztikus szemlélet a jelenségekről;
 - kontraktuális (krízis alapú időszak) vs. hosszú távú intervenció;
 - szakértői vs. tapasztalati vs. mozgalmi szociális munka praxis.

3. Szakértői szolidaritás és eldologiasodás

A szolidaritás társadalomtörténetének alighanem legmeghatározóbb modernitásbeli sajátossága a segítség szakértői rendszereinek kiépülése. Ahogy a korábban családi, lakóhelyi vagy vallási közösség hatáskörébe tartozó segítségnyújtás egyre inkább állami feladattá válik, úgy lesz egyre nagyobb szerepe a tudományos tudáson alapuló szakmai ismereteknek. Míg a szolidaritás közösségi formáit a helyi életvilág sajátosságai határozzák meg, addig az állam esetében a lokalitásokon átívelő, általános kereteket kijelölő jogszabályok. A standardizálási kényszerből fakadóan a jogalkotás magával vonja az olyan episztémák bevonásának szükségletét, melyek képesek megfelelni annak a kritériumnak, hogy a helyi életvilágok kontextusától függetlenül érvényesek, vagyis pragmatikus szempontból működőképeseek. Minthogy a modern tudomány szisztematikus kísérletek segítségével feltárt oksági mechanizmusokra vonatkozó megfigyelései pontosan ezt ígérik, így az állami fennhatóságú segítő intézmények működése is elsősorban ezekre támaszkodott. Természetesen ez korántsem jelenti azt, hogy e tudományos ismeretek kizárólagossá válnának az állami szolidaritás paradigmájában. Sokkal inkább azt lehet mondani, hogy a politikai diskurzusokkal együtt

komplex szövetet alkotnak. Ez pedig felveti a kérdést, hogy a szolidaritásra kiható politikai változások mellett, a tudományos és szakértői diskurzusok átalakulása hogyan érinti a segítség lehetőségterét. Ebből a szempontból mindenekelőtt a Foucault kutatásaiból kinövő, a pszichológia és szociális munka normalizáló diskurzusaira vonatkozó kutatásokat tekintjük át. Ezek tanulsága szerint, miközben a szakértői segítségi interakciók meghatározzák a helyes életvitel kritériumait, egyúttal hatalmi tényezővé is válnak. Ennek végső tétje az elismerés megvonásában jelölhető ki, amit Honneth az eldologiasító megismerési folyamatok segítségével rekonstruál.

Foucault elemzéseinek egyik központi kérdése a modern tudományos diskurzusok és az állampolgárokra kormányozandó populációként tekintő biohatalom közti kapcsolat feltárása. Miközben a pozitívista önértelmezésű emberrel tudomány, politikai és normatív szempontból egyaránt semleges, objektív megismerési folyamatként tekint magára, működése nem szándékolt következményei révén mégis szorosan összefonódik a hatalommal. Egyrészt működéséhez elengedhetetlen a hatalom gyakorlása: ahhoz, hogy megfelelő vizsgálati alanyokat rekrutálhasson, létre kell hozni azokat az intézményeket, ahol totális felügyelettel és kontrollal rendelkezik (pl. kórház). Másrészt működése a hatalom számára is nélkülözhetetlen: a természet igazságának kimondójaként, a tudomány olyan megkérdőjelezhetetlen episztémét szállít, ami nem egyszerűen normatív autoritással bír, hanem a valóság törvényeinek ismeretéből fakadó tekintéllyel. Ebben az értelemben a semlegesség és objektivitás aurájával felruházott szakértelem valójában soha nem független a hatalmi komplexumtól: annak nevében jár el, és annak működéséhez kínál technikákat (Foucault 2006). E megközelítést alkalmazva, Rose az angol pszichológiai-pszichiátriai intézményrendszer kiépülésén és működésén keresztül mutatja be, hogy pontosan miként fonódik össze hatalom és szakértelem. A társadalmi problémaként azonosított, „deviáns” fiatalokú bűnelkövetők problémájának társadalompolitikai kezelésének igénye a szocializáció, személyiségfejlődés és nevelés területére irányította a figyelmet. Az e területeken születő, elsősorban pszichológiai szakértelem, a családon belüli helyes gondoskodás mércéit határozta meg, a csecsemőkortól fiatalkorig. E tudományos kutatások során kidolgozott mércék egyrészt a szülők által interiorizálandó, másrészt a gyermekjóléti rendszer által számonkért normatív kritériumokként funkcionáltak, melytől való eltérés esetén az állam beavatkozására nyílt lehetőség (Rose 1999: 157–161).

A szolidaritás szempontjából a szakértői tudástól elválaszthatatlan hatalmi mozzanat különös jelentőségre tesz szert: annak következtében a segített perspektívája ugyanis háttérbe szorul a segítségnyújtási interakcióban. Honneth részletesen rekonstruálja, hogy a formális racionalitás modernitásban létrejött, majd a kapitalizmus expanziójával az élet minden szférájára kiterjedő logikája milyen hatást gyakorol a személyközi viszonyokra. Ahogy az egyén különböző funkciók mentén szerveződő teljesítményekre redukálódik, úgy vele kapcsolatban elsősorban a hatékonyság kritériuma merül fel. Ez az, amire a szakértői tekintetek fókuszálnak, ennek növelése által meghatározott megismerésérdek alapján viszonyulnak a szubjektumhoz. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy felszámolják annak a lehetőségét, hogy egyediségében pillantsanak rá, és egy részleges szempont helyett az élettörténet komplex egésze felől értsék meg.

Ennek hiányában, funkcionális ekvivalensekkel szabadon felcserélhető dologként kezelik, más szóval – megtagadva tőle az emberi méltóság formáját öltő elismerést – eldologiasítják. E folyamat a világhoz való viszonyulás elemi torzulásaként értelmezhető. Tetszőleges megismerési aktus mélyén megtalálható az érdeklődés mozzanata: ez az, ami valamely egyediségében megragadott újszerű tárgyra irányítja a figyelmet, és egyúttal biztosítja a megfigyelt dolog elismerését. A formális racionalitás ezzel szemben a megismerés olyan formájára utal, amiben az egyéni tulajdonságok irrelevánsnak minősülnek, ami egyúttal az elismerés megtagadását, pontosabban feledésbe merülését vonja magával. Az objektivitás igényével fellépő szakértő nem egyszerűen megvonja tárgyától az elismerést, hanem sokkal inkább túl van azon az érdeklődésen, ami korábban, lelkes amatőrként még jellemezte: nem a dolgot látja már önmagában, hanem annak egy funkcionális szempontok perspektívájából feltáruló derivátumát (Honneth 2006).

Ettől teljesen eltérő képet fest a segítő szakmák szemléletére vonatkozóan Francois Dubet az elmúlt évtizedek tekintetében: koncepciója szerint éppen az egyénközpontú segítő és szocializációs pedagógiák ambivalenciái feszítették szét a korábban működő intézményes kereteket (2002). Dubet az egyének szocializációjával kapcsolatos (segítő) szakmákra (oktatás, egészségügy, szociális munka, mediáció stb.) jellemző ún. intézményes program válságát értelmezi, mely program jellemzője, hogy univerzális értékek és individuális sajátosságok között közvetítve a normák bevésését célozza, lehetővé téve, hogy az egyén autonóm és szabad (azaz szubjektum) legyen. A program sémája egyszerű: a kezdetben univerzálisként felfogott értékek formálják az egyént, az egyének ezeket az értékeket integrálva működtetik az intézményeket. Az egyén szubjektummá válik, egyszerre konformmá és kritikára képessé. Ez a program a társadalom koherenciáját biztosítja, s egyben implikálja. Az intézményes program (azaz a szocializációs munka) elhivatottságot is feltételez, mivel adott értékek és cselekvési elvek csak speciális és szervezett professzionális munkán keresztül alakíthatóak szubjektivitássá. Dubet részletesen elemzi, melyik szektorban, „mezőben” mi tartotta egyben az intézményes programot, leírja ennek ideáltipikus működését. Az intézményes program azonban szétesőben van, ennek alapelvei – univerzális értékek, elhivatottság, szubjektum – mind problematikká váltak. Az intézményes cselekvést irányító alapvető értékek – egyenlőség, meritokrácia, felvilágosodás, tudomány stb. – ellentmondásai egyre nehezebben leplezhetőek; a közszolgáltatások „professzionizációja” új igényeket, partneri kapcsolatokat ismer el, mely destabilizálja az intézményi végrehajtási módokat – nem függetlenül az egyéni identitások pluralizálódásával.

Ezek a szocializáló szakmák alapjaikban rendülnek meg, ahogyan hivatásukat gyakorló képviselőik szembesülnek a megváltozott körülményekkel, s önmaguk is átalakulnak. Az elhivatottság és az önfeláldozás eszméje az egyén autenticitásának elvével kerül összeütközésbe, a tekintélyelvűség, az autoritás megkérdőjelezése pedig „állandó igazolási munkára” kényszeríti a szocializációs munkát végző egyént, aki kénytelen a tekintély helyett saját karizmájára vagy vonzerejére hagyatkozni. Ez egyfelől nem minden esetben áll rendelkezésére, másfelől így a hivatás könnyen kiüresedett szereppé válik. Mindezen tendenciák nehezen férnek össze az intézmények hagyomá-

nyos működésével: a szocializáló, segítő szakmák képviselői szerepzavarral küzdenek, állandó alkalmazkodásra, improvizálásra kényszerülnek. Az intézményes program tehát egyszerre akarja az egyént szocializálni és szubjektumként létrehozni, ez a paradox elhatározás azonban a szocializáció és az autonomizáció közötti állandó feszültséggel jár. Dubet vizsgálatát azzal a – Honneth kordiagnózisával összecsengő – következtetéssel zárja, miszerint az intézményes program hanyatlása számos alárendelt, hatalmi viszonyt rendített meg, ezzel párhuzamosan azonban az uralom és a kontroll új formái tűnnek fel.

Ezekből a vizsgálódásokból kiderül, hogy a késő modernitás politikai mezőjéből származó kihívások mellett, a szolidaritás szakértői jellegéből fakadó rejtett hatalmi torzításokkal is számolnunk kell. E biopolitikai torzítás a mediális, pszichikai és jogi normalizáló kategóriák burjánzásaként írható le, melyek annál is inkább ellenállás nélkül tudnak érvényesülni, hogy a vonatkozó társadalomkritika – épp a politikai nyilvánosság kiüresedése miatt – kevéssé tud hatást kiváltani, valamint a korábban hivatástudat vezérelte szakértő közvetítők identitásukat, pozíciójukat, lehetőségeiket, motívációikat elvesztették. Ennek következményeként az a veszély fenyeget, hogy a szolidaritás olyan eldologiasító paradigmája jön létre, ami kevéssé veszi figyelembe az érintettek tudásszociológiai perspektíváját. Ebben az esetben különösen megnő az esélye annak, hogy a segítő helyzetek inadekváttá válnak, vagyis csupán a kvázi-hatalmi pozícióban lévő szakértők szempontjai érvényesüljenek, összességében ellehetetlenítve az érdemi támogatást. Egy ilyen állapot ellenpontját azok a helyzetek képezik, melyekben a szakértői intézmények hierarchikus modelljét a tudás demokratizálásán és partnerségen alapuló váltja fel. A szolidaritás késő modern kontingenciájának e dimenziója a professzionális segítő motívációs bázisának és identitásának a szintjére utal.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Segítői diszkurzív felügyelet, biopolitika (dinamikák, egyensúlyok, aktorok):
 - szakértői tekintély vs. laikus megszólalás joga;
 - medikalizáló vs. pszichologizáló vs. szociologizáló vs. moralizáló diskurzusok expanziója, keveredése és egyensúlya.
- Segítési eldologiasítás és elismerés:
 - segített mint tárgy vs. mint életégész;
 - individualizációs szemantikák vs. kollektívizáló (közös problémákat tematizáló) szemantikák;
 - intézményi autoritás vs. egyéni autenticitás igény.
- Segítői motívációk:
 - szakmai vs. morális elhivatottság;
 - objektivitás vs. empátia;
 - intézményes program válsága vs. karizmatikus segítség.
- A segítői hivatások intézményes hátterének megrendülése, leépítése:
 - eszköztelenség (anyagi és szakmai téren);
 - túlterheltség és kiegész.

4. Szakértelem a kockázattársadalomban

A szakértői tudással kapcsolatos egyik központi elvárás annak prediktív erejéhez kapcsolódik: a tudományos ismeretek létét végső soron azon ígéretük legitimálja, miszerint segítségükkel becsléseket tehetünk a jövőre vonatkozóan. Erre épül rá a modern szubjektum cselekvőperspektívájának egy meghatározó sajátossága, a kockázatok meghatározásán és a biztosítások rendszere révén történő menedzselésének gyakorlata. Beck részletesen bemutatja, hogy e tekintetben ugyanakkor választóvonalhoz érkezünk. A klasszikus modernitásban az emberi tevékenységgel összefüggő kockázatokat (pl. légszennyeződés, munkaerőpiac kilengései) a privat és állami biztosítási rendszerek képesek voltak beárzni, és az ártalom bekövetkezése esetén a hozzá rendelt intervencióval, vagy jóvátétellel korrigálni. Ezzel szemben a késő modernitásban törés állt be e forгатókönyvbe: ahogy az emberi tevékenység következtében létrejöttek olyan kockázatok, melyek egyszerre irreverzibilisek és beláthatatlan következményekkel járnak (pl. atomenergia, génmódosítás), úgy annak a lehetősége is elveszett, hogy ezeket tetszőleges biztosítási rendszer keretében beárzzák (Beck 2003). Ez a változás nem hagyta érintetlenül a szakértők státuszát sem: részben amiatt, hogy a tudomány és technika maga volt felelős ezen újszerű kockázatokért, részben amiatt, hogy a visszafordíthatatlan károk lehetőségéhez nem volt hozzárendelhető felelős döntési kompetencia, a tudományos tudás tekintélye alapjaiban ingott meg.

Giddens ezt a problémát állítja saját poszttradicionális társadalmakra vonatkozó elemzései középpontjába, megpróbálva kibontani a hagyományként funkcionáló szakértelem belső ellentmondásait. A hagyomány a társadalmak szerveződése szempontjából nem csupán a modernitást megelőzően, de annak klasszikus szakaszában is központi szerepet töltött be, amennyiben a múltbeli tapasztalatok jelen perspektívájából való rituális megidézését, vagyis a kollektív emlékezést teszi lehetővé. Működtetése szempontjából központi szerepet töltenek be az „őrzők”, akik személyes autoritásuk révén biztosítják a tradíciók naturalizált, és ebből fakadóan megkérdőjelezhetetlen igazságát. Ennek köszönhetően a hagyományok kontextusteremtő erővel bírnak: azáltal, hogy eligazítanak térben és időben, megalapozzák az egyéni és társas identitást, szavatolják az ontológiai biztonságot. Miközben a modernitás a vallási világkép hagyománykritikájából nőtt ki, klasszikus szakaszában maga is kialakított egy hagyományt, a tudományos világkép formájában. Ennek működési logikája ugyanakkor olyan belső paradoxonokat hordozott, melyek bár csak lassan váltak a laikusok számára is érzékelhetővé, fokozatosan szétfeszítették magának a hagyománynak a működési logikáját. Míg az őrzők autoritása a személyes, ezoterikus karizma függvényeként egyfajta kiválasztottságra támaszkodik, a tudomány szakértőinek autoritását egy potenciálisan – a megfelelő tanulmányok elvégzése esetén – bárki által megszerezhető szaktudás biztosítja. E szaktudás nem fejez ki formulaszerű igazságot, ehelyett a kritika által motivált folyamatos javulás eszméjén alapul. Másfelől nem lokális, hanem univerzális érvényességi igényű, aminek köszönhetően felerősíti a személyes tapasztalatok kollektív tudással szembeni jelentőségvesztését, vagyis a kiágyazódás folyamatát. Harmad-

részt nem általános, hanem specializálódott tudáson alapul, ebben az értelemben mindig korlátozott érvényességű, szemben a hagyomány „bölcességével” (Giddens 1994).

Mínt hogy a szakértők által képviselt tudományt az állandóság helyett a folyamatos kritika és megújulás szervezi, így óhatatlanul plurális tudásként jelenik meg, ami felszámolja a megkérdőjelezhetetlenség és magától értetődőség lehetőségét. Mindez ugyanakkor a tudomány belső ügye marad, mindaddig, amíg a laikusok úgy érzékelik, hogy az általa előállított ismeretek képesek beváltani a hozzájuk fűzött, természet uralására vonatkozó reményeket. Ez esetben a tudomány hagyománytól való alapvető különbsége rejtve marad a laikusok számára. Abban a pillanatban azonban, hogy e hit meginog, a szakértelem kontingenciája nyilvánossá válik, aminek következtében elveszti azt a képességét, hogy a valóság megkérdőjelezhetetlen értelmezését megtegye, vagyis az ontológiai biztonságot szavatolja. Ez a pillanat jelöli a klasszikus és késő modernitás közti határt: a világháborúk, környezeti katasztrófák tapasztalatai egyaránt megrengették a tudományba és technikába vetett hitet, aminek következtében egyre inkább a bizonytalanság vált alapélménnyé. E bizalomvesztés annál kevésbé volt kezelhető, hogy a kiágyazódás a globalizációval tovább fokozódott: nem egyszerűen a lokális tapasztalatoktól független, hanem a közös életvilághoz adott esetben semmilyen módon sem kapcsolódó, virtuális ismeretek váltak meghatározóvá. Ebben a helyzetben az egyéni és intézményi cselekvők számára alapvetően két út kínálkozik, kijelölve a késő modern cselekvők mozgásterét: új, kitalált – vallási vagy éppen nemzeti – hagyományokhoz való visszatérés, illetve a reflexivitás növelése. Az előbbi regresszív megoldás egy olyan állapot rekonstrukciójára törekszik, melynek strukturális feltételei nem adóttak többé, így óhatatlanul a megkérdőjelezhetetlen igazságokat bármi áron érvényesíteni kívánó hatalmi logikára utal (fundamentalizmus). Az utóbbi megoldás ezzel szemben, feladva kikezdehetetlen státuszát, a hagyomány demokratizálódását teszi lehetővé (Giddens 1990).

A szolidaritás szempontjából e vizsgálódások tanulsága az, hogy a szakértői rendszerek mellett, hogy az élet egyre nagyobb területére kiterjednek, egyre inkább elvesztik magától értetődő legitimitásukat. Ennek hátterében egyrészt az olyan újfajta kockázatok megjelenése áll, melyek – akár irreverzibilis jellegükből fakadóan (pl. környezetszennyezés), akár kiszámíthatatlanságuk (pl. globális pénzügyi válságok) miatt – nem kezelhetők a (társadalom)biztosítás logikája alapján. Másrészt a tudomány hagyományának „örzöjeként” funkcionáló szakértői státusz belső ellentmondásai, aminek hatására lecsökken a szakértői tudásba vetett bizalom. Harmadrészt a kitalált hagyományok megjelenése, aminek következtében a tudományos ismeretek érvényessége relativizálódik, vagy egyenesen dekonstruálódik. Ezek együttesen azt eredményezik, hogy a szakértői tudás, miközben egyre nagyobb szerepet tölt be az élet aprólékos – biopolitikai – konstrukciójában, egyúttal egyre inkább decentralizálódik. Elveszíti megkülönböztetett státuszát, aminek következményeként az alternatív (ezoterikus, vallási stb.) nem-szakértői, dogmatikus tudások szabadon terjednek. Ezt a képet tovább árnyalja a „tapasztalati laikus” segítői szerepeknek a megjelenése, melyek köztes helyen találhatóak a szakértelem és annak hiánya között. A szolidaritás paradigmájára nézve mindez azzal jár, hogy azon belül a tudományos ismeretek háttérbe szorulnak:

sem a segítségi helyzetek oksági feltárásában, sem pedig a segítség kezelésében nem érvényesülnek kizárólagos módon. Ennek következtében pedig a segítségadás vagy elfogadás visszautasítása, illetve az inadekvát segítség esélye megnő. A szolidaritás kontingenciájának e dimenziója a segítségi szakértelem ambivalenciáit és konfliktusait jelöli ki.

Vonatkozó kérdésblokkok:

- Segítési kockázatok menedzselése (dinamikák, egyensúlyok, aktorok):
 - őrzők vs. szakértők;
 - egyéni reflexivitás felelőssége vs. közösségi, intézményes válaszok;
 - a laikus tudás felhasználási módja és lehetőségei.
- Segítési tudás státusza:
 - hagyomány megkérdőjelezhetetlen státusza vs. szüntelen kétely reflexivitása;
 - fundamentalista, ezoterikus regresszió vs. tudományba vetett feltétlen bizalom vs. egyéni reflexivitás;
- a segítségnyújtás vákuumai, kezelés nélkül maradó segítői helyzetek.

Irodalom

- Bányai E. (2008): A sztenderdizáció árnyoldalai. *Kapocs*, 35: 2–9.
- Beck, U. (2003): *A kockázat-társadalom - Út egy másik modernitásba*. Budapest: Század-vég Politikai Iskola Alapítvány.
- Castells, M. (2010): *The Information Age: Economy, Society, and Culture. Volume I, The Rise of the Network Society*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Castles, F. G. (2009): Lefele tartó verseny? In: Nyilas Mihály (szerk.): *A jóléti állam a 21. században*, Budapest: HRSZE, 79–103.
- Dubet, F. (2002): *Le Déclin de l'institution*. Paris: Seuil.
- Durkheim, É. (2001): *A társadalmi munkamegosztásról*. Budapest: Osiris.
- Esping-Andersen, G. (1996): After the Golden Age? Welfare State Dilemmas in a Global Economy. In: Esping-Andersen, G. (ed.): *Welfare States in Transition: National Adaptations in Global Economies*, London: SAGE, 1–32.
- Esping-Andersen, G. (2006): Ismét a Jó Társadalom felé? *Esély*, 6: 3–27.
- Esping-Andersen, G., Gallie, D., Hemerijck, A., Myles, J. (2001): *A New Welfare Architecture for Europe? Report submitted to the Belgian Presidency of the European Union*. Final version, September, http://www.euro.centre.org/data/1182414898_63513.pdf
- Esping-Andersen, G., Gallie, D., Hemerijck, A., Myles, J. (eds.) (2002): *Why we need a new welfare state*. Oxford University Press.
- Ferge Zs. (2000): Egy mítosz társadalmi ára. Nemzetközi paradigmaváltás és a magyar szociálpolitika. In: Ferge Zs.: *Elszabaduló egyenlőtlenségek*. Budapest: HRSZE, 71–95.

- Ferguson, I. (2009): Another Social Work is possible! In: Leskosek, V. (ed.): *Theories and Methods in Social Work*. Ljubjana Faculty of Social Work. 81–98. https://www.historyofsocialwork.org/1975_radical_social_work/2009,%20Fergusson,%20radical%20social%20work.pdf (Utolsó letöltés: 2020. 02. 20.)
- Foucault, M. (2006): *Psychiatric Power: Lectures at the Collège de France, 1973–1974*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Gardner, F. (2009): Affirming values: using critical reflection to explore meaning and professional practice. *Reflective Practice*, 10(2): 179–190. <http://dx.doi.org/10.1080/14623940902786198>
- Giddens, A. (1990): *The Consequences of Modernity*. Polity, Cambridge.
- Giddens, A. (1991): *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age*. Cambridge: Polity.
- Giddens, A. (1994): Living in a Post-traditional Society. In: Beck, U. – Giddens, A. – Lash, S.: *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge: Polity.
- Hirschman, A. O. (1996): A reakció retorikája. In: Bujalos István – Nyilas Mihály (szerk.): *Az Új Jobboldal és a jóléti állam*. Budapest: HRSZE, 147–177.
- Hobbes, Th. (1999): *Leviatán (vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma)*. Budapest: Kossuth.
- Honneth, A. (2006): *Reification: a recognition-theoretical view*. The Tanner Lectures on Human Values. http://tannerlectures.utah.edu/_documents/a-to-z/h/Honneth_2006.pdf (Utolsó letöltés: 2017. 07. 06.)
- De Jong, P., Berg, I. K. (2013): *Feladattól a megoldásig – A megoldásközpontú interjúzás művészete*. Budapest: Animula Kiadó.
- Lash, S. (2002): *Critique of Information*. London: Sage.
- Mannheim K. (1999): Tudásszociológia. In: Felkai G. (szerk.): *Mannheim Károly*. Budapest: Új Mandátum.
- Myles, J. (2007): Új társadalmi szerződés az időséssel, *Esély* 6: 3–45.
- Nyilas M. (szerk.) (2012): *Nemzetközi kitekintés a foglalkoztatási és jóléti politikák alakulásáról*, ELTE TÁTK, <http://oszkdk.oszk.hu/DRJ/13988/cimkes>
- Parton, N. és O’Byrne, P. (2006): Mi a konstruktív szociális munka? *Esély*, 1: 47–66.
- Pierson, Ch. (2009): Három kihívás. In: Nyilas M. (szerk.): *A jóléti állam a 21. században*. Budapest: HRSZE, 353–397.
- Pik K. (2001): *A szociális munka története Magyarországon*. Budapest: Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület.
- Rácz A. (2016): *A gyermekvédelem mint fragmentált társadalmi intézmény*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Rosa, H. (2010): *Social Acceleration: A New Theory of Modernity*. New York: Columbia University Press.
- Rose, N. (1999): *Governing the Soul: The Shaping of the Private Self*. London: Free Association Books.
- Scharpf, W. F. (2009): A globalizáció és a jóléti állam. In: Nyilas M. (szerk.): *A jóléti állam a 21. században*. Budapest: HRSZE, 133–168.

- Schön, D. A. (1983): *The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action*. New York: Basic Books.
- Szabó L. (2016): Az eszményes tevékenység jelenléte és dilemmái a hazai szociális munkában. *Párbeszéd*, 2: 1–8.
- Taylor-Gooby, P. (2009): Új kockázatok és társadalmi változás. In: Nyilas M. (szerk.): *A jóléti állam a 21. században*. Budapest: HRSZE 397–435.
- Titmuss, R. (1958): *Essays on the Welfare State*. London: Allen and Unwin.
- World Bank (1994): *Averting the Old Age Crisis: Policies to Protect the Old and Promote Growth*. Washington DC: World Bank.